

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:3 • 2002

Tortyr i svensk tappning

Björn Åstrand, *Tortyr och pinligt förhör – våld och tvång i äldre svensk rätt*, Diss, Forskningsrapporter från Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet nr 15, Umeå 2000. 198 s.

Ämnet för Björn Åstrands avhandling är tortyrens plats i den svenska rättsordningen från landskapslagarna till Svea hovrätts inrättande 1614. Den hittillsvarande svenska forskningen om tortyr har inte varit speciellt omfattande och den allmänna bilden är att tortyren har varit relativt sällsynt. Den forskare som tidigare utförligast har behandlat tortyren var Henrik Munktell i två artiklar, som numera är drygt 60 år gamla.¹

Avhandlingen är uppdelad i tre huvuddelar. Efter det inledande avsnittet där syfte och frågeställningar presenteras, och där också de teoretiska och metodiska utgångspunkterna tas upp till behandling, behandlas i tur och ordning ”diskursen”, ”normen” och en empirisk analys av 24 rättsfall från Stockholm. Kärnan i det moderna tortyrbegreppet formulerar författaren som ”ett avsiktligt, systematiskt och hänsynslöst tillfogande av fysiskt eller psykiskt lidande hos någon person för ett visst syfte” (s 14). Detta är en vid definition, och därför görs vidare inskränkningar. Det som författaren bestämmer sig för att syssla med i fortsättningen är den så kallade ”processrättsliga tortyren”, d v s tortyr i avsikt att pressa fram information. Den centrala frågeställningen är i vilken utsträckning tortyr, enligt denna definition, användes i det rättsliga systemet före hovrättens grundande, och i vilken mån detta hade stöd i lagen. Källmaterialet består huvudsakligen av lagarna, den rättsdiskussion som fördes samt tänkeböckerna för Stockholms stad.

Åstrand visar att från medeltiden och framåt nämns det att tortyr har förekommit i Sverige. Det utnyttjades också i propagandan. Det som var fel var emellertid inte tortyrbruket i sig, utan *hur* det användes. Både Olaus Petri och Johan Skytte företrädde ett regleringsperspektiv, d v s de ville reglera den tortyr som redan förekom.

Begreppet ”förvunnen” är central i landslagens stadgande mot tortyr. Det betyder att en person överbevisats om skuld utan att ännu ha dragits inför domstol. Här ligger, menar författaren, stora möjligheter till manipulation. En sak kunde bli ”uppenbar” genom att erkännandet hade skett under tortyr. Vid denna tid fanns ingen brottsutredande myndighet, utan detta sköttes i stället av enskilda personer som berördes av det inträffade. Målsägare fick därför ett stort ansvar,

1. Henrik Munktell, ”Tortyren i svensk rättshistoria. Ett bidrag till straffprocessrättens historia”, i *Lychnos* 1939 resp 1940.

men också rättigheter, att agera mot den misstänkte. Författaren menar att när man behandlar tortyr vid denna tid, måste man också ta hänsyn till detta privata tortyrbruk. I målsägarbegreppet låg en sorts ämbetsutövning, och målsägarens tortyr kan därför inte betecknas som icke-auktoriserad eller privat. Det rätta begreppet för detta bör inte vara ”utomrättslig” eller ”privat”, utan ”*målsägartortyr*” (s 85). Lanserandet och användningen av detta begrepp hör enligt min mening till det mest spännande i avhandlingen.

Åstrands tredje nivå, utöver den diskursiva och normativa, är den rättspraxis som rådde. Källmaterialet består av de tryckta rättsprotokollen från Stockholms rådstugurätt mellan 1474 och 1614. Konkret bygger den på 24 rättsfall, vilka är de fall som gått att urskilja under perioden. Flera av de fall författaren behandlar äger rum i vad vi skulle kalla ett utomrättsligt eller privat sammanhang, men som framgår ovan menar författaren att fallen utifrån sin tids uppfattning hade en rättslig karaktär. Vid en närläsning av källmaterialet finner han en rad termer och begrepp för en dold tortyrpraktik i form av ”målsägartortyr”. Han menar att det är meningslöst att diskutera i termer av frekvens, utan att det viktigaste är att han påvisat att tortyr *förekom*, och det även när det inte noterats i protokollet.

I det avslutande kapitlet sammanfattar sedan författaren avhandlingens resultat. Här gör han också vidare utblickar mot nutiden, och menar att trots alla förändringar kan vi se en stor kontinuitet ända fram till i dag.

Teoretisk ram och metod

Ett grundläggande begrepp i den teoretiska inspirationen och i det metodiska arbetet är begreppet ”kritisk hermeneutik”, som författaren hämtar från Ricoeur. Han beskriver detta som att ”misstänksamhetsbegreppet” styr hans tolkning, ”att närma mig materialet med uppmärksamhet på det som kan tänkas döljas i dialektiken mellan språk och handling, mellan min tid och det förflutna” (s 25). En historisk händelse tolkas med hjälp av historikerns förförståelse. Sett från vår tids horisont har vi andra erfarenheter och kunskaper än dåtiden, och i en kritisk hermeneutisk metod konfronteras dessa horisonter med varandra. Men jag tycker inte att analysen drivs fullt ut. Den kritiska metoden är ofullkomligt utförd. Författaren erbjuder en ny tolkning av det historiska materialet, och det är i sig spännande. Men i en hermeneutisk metod är man själv medagerande, och därför bör analysen föras tillbaka till forskaren själv. En kritisk hermeneutisk, eller ”misstänksam”, tolkning måste också riktas mot tolkningen i sig. Detta leder till ett ifrågasättande av ens egna utgångspunkter och tolkningar. Ju fler tolkningshorisonter man har, desto djupare förståelse av det historiska materialet. Här spelar också den historiska kunskapen, eller förförståelsen, en stor roll. Det är i anknypningen till rättsvetenskaplig och allmän historisk forskning som jag ser avhandlingens största brist.

Ibland lämnas vi i ovisshet om varför den av författaren föreslagna tolkningen

är att föredra framför andra tolkningar. Intersubjektiviteten är, som jag ser det, också ett led i en hermeneutisk tolkning – hur skall man annars kunna påstå att den tolkning man gör är trolig? Några av tolkningarna är dessutom av ett sådant slag att de inte är falsifierbara.² På ett mer metodiskt plan visar detta, menar jag, att författaren inte följer sina kritisk-hermeneutiska grundprinciper, nämligen att vara kritisk mot sina egna tolkningar.

Till de teoretiska valen hör också de etiska utgångspunkter man har. Jag tror att författaren inte görs rättvisa om man inte drar fram ett underliggande antytt etiskt element som driver honom i forskningen. Åstrand känner ett stort behov av att lyfta fram historiens offer, i det här fallet de människor, skyldiga till brott eller inte, som har lidit under tortyrens alla kval. Det finns som en dold tråd genom hela avhandlingen ett ställningstagande mot torterarna och för offren.

Forskningsläge och källmaterial

Åstrand utgår från den forskning som har bedrivits om tortyr. Här har han, så vitt jag kan bedöma, god kontroll. Däremot skulle jag gärna ha sett att den bredare historiska kontexten hade synliggjorts. För att förstå tortyren som fenomen bör undersökningen sättas in i ett större sammanhang. Författarens inläsning på rättshistorisk forskning har vissa brister och forskningen om den mer allmänhistoriska kontexten borde ha lyfts fram. Jag hade t ex gärna sett att tortyrbruket hade satts i relation till Dag Lindströms genomgång av brottsutvecklingen vid denna tid.³ Författaren nämner boken men funderar inte över sina egna resultat i förhållande till Lindströms. På samma sätt tror jag att Lindströms avhandling hade kunnat vara till stor nytta, bl a hans funderingar kring centralmaktens styrka i Stockholm och skrånas interna jurisdiktion.⁴ Tolkningarna hade då kunnat fördjupas och ett och annat missförstånd hade kunnat undvikas.

Ett annat forskningsläge som författaren kunde ha fördjupat sig i är den diskussion som förts om den tidigmoderna statsmakten. Jag tänker då på sådana författare som Harald Gustafsson, Jan Lindegren, Leon Jespersen, Sven A Nilsson, och, på ett internationellt plan, Perry Anderson, Charles Tilly, Gerhard Oestreich, Anthony Giddens, för att bara nämna några. Tortyrens utveckling är inte frikopplad från rättens plats i samhället och denna är i sin tur starkt kopplad till statsmaktens styrka och intresse att blanda sig i den lokala rättskipningen.⁵

Åstrand förhåller sig till stor del kritisk mot tidigare forskares åsikter. Han

2. Sådana exempel finner man t ex på s 103 ("det motsatta är svårt att bevisa") och s 112 ("Detta antyder ett allmännare tortyrbruk, åtminstone pekar det inte på motsatsen").

3. Se Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988.

4. Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*, Uppsala 1991.

5. På s 18 säger författaren att ett viktigt skäl bakom valet av undersökningsperiod är just den maktkamp som skedde under denna tid om inflytandet över rätten.

menar att de genom sitt källnära förhållningssätt och sin syn på den svenska rättens framväxt inte har lagt märke till den tortyr som faktiskt har förekommit. I stort delar jag hans syn, men jag menar att författaren är så mån om att driva sin tes att han inte alltid gör tidigare forskning rättvisa. Ett exempel på detta är den bild vi får av Jerker Rosén, som faktiskt i flera fall förfäktade en liknande åsikt som Åstrand.⁶ Författaren nämner honom endast kortfattat.

Källmaterialet till de två första avsnitten består av lagmaterial, domarregler, politisk propaganda m m. I den tredje delen används de tryckta tänkeböckerna från Stockholm. Detta motiveras bl a av att det var viktigt att välja en källserie som var tryckt, för att minimera lästiden (s 16). Källkritiskt anmärks att källorna bör uppfattas som avtryck av sin tid, och det finns förklaringar till varför vissa saker finns med, medan andra är utelämnade. En något mer omfattande genomgång av källmaterialet får vi på s 89, men det förblir oklart hur författaren tänker sig att källmaterialet kan användas. Han menar att det främst skall betraktas som texter som uttrycker de samtida värderingarna, men "ibland", säger författaren, "kan det dock vara av vikt att diskutera den verklighet som texterna gör anspråk på att uttala sig om" (not 668, s 147). Är detta inte i själva verket en av författarens viktigaste uppgifter, både i undersökningens empiriska del, och i frågeställningen (s 15: "i vilken utsträckning tortyr [...] användes i det rättsliga systemet")? Under sådana omständigheter blir källkritiska resonemang om tänkeböckerna av stor betydelse.

Metoder och resultat

Jag saknar ett djupare insättande av avhandlingens resultat i en mer allmänhistorisk ram. Tortyren som begrepp blir, trots vissa antydningar, hängande i luften, och därmed tror jag att man missar mycket av förståelsen för tortyren och för de fall som redogörs för. Jag anser att bristen framkommer på två sätt. Dels görs egentligen inga försök att sätta in tortyren i dess samhällskontext, eller i dess utveckling över tid, dels ger det utslag i en bristande förståelse för de redovisade rättsfallen. Jag tar upp dessa brister i tur och ordning.

Jag menar att det skulle vara önskvärt att något ytterligare fundera över tortyrens omfattning och funktion under denna period i ett tidsperspektiv. Samhället befann sig i stark förändring och 1470-talets Stockholm var inte detsamma som det begynnande 1600-talets. Statsmaktens styrka blev större, och i början av 1600-talet hade Stockholm på ett helt annat sätt blivit rikets huvudstad. Statsmaktens ambition att få kontroll över stadens rättsväsen ökade.

I svensk forskning har man menat att tortyren var en företeelse som i många avseenden var "osvensk", även om jag tycker att författaren något överdriver denna tendens. Det svenska rättssystemets beroende av edgårdsmannainstitutet

6. Jerker Rosén, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, Lund 1955.

som en förklaring till att tortyr inte har förekommit lika ofta här som på kontinenten har betonats. Kort sagt kan skillnaden beskrivas som följer: på kontinenten var man ute efter att ta reda på den anklagades "skuld", medan man här framför allt försökte bedöma dennes "trovärdighet". Intressant nog brukar man dra en liknande skiljelinje i engelsk forskning för att förklara varför tortyr inte (efter dessa författares mening) fick något större genomslag i England. Där förklarar forskningen det med jurysystemets inverkan.⁷ Tortyren förekom, enligt dessa forskare, som ett viktigt inslag i engelskt rättsutövande under en relativt kort period under senare delen av 1500-talet, och kopplas ofta till statsbyggnadsprocessen.⁸

Även om statsmakten var mer markant inblandad i tortyren i England än i Sverige, tror jag att vi bör fundera något över kronologin. Granskar man författarens bilaga finner man att en stor del av de fall som förekommer är från 1570-talet och framåt. Vad kan detta bero på? Författaren tror inte att det röjer ett ökat bruk av tortyr, utan snarare att företeelsen kom under debatt, eller att öppenheten blev större. Oberoende av vilken förklaring som gäller borde saken ha diskuterats ytterligare. Också Jerker Rosén tyckte sig iaktta en ökning i notiserna om pinliga förhör under Johan III:s regeringstid. Han var dock tveksam till om detta innebär att tortyren blev vanligare eller om tortyren, vilken tidigare var oreglerad, nu formellt erkändes, och att beslutet lades i domstolens hand. Rosén pekar också på de fall där rätten "dömer" till pinligt förhör.⁹ Dessa åsikter är så intressanta, och anknyter så nära till författarens diskussion, att han borde ha diskuterat dem i samband med sina tolkningar.

En tolkning som skulle kunna hävdas är att tortyren nu blev mera synlig, just för att statsmakten och det offentliga började hävda ett starkare inflytande, och att tortyren på så sätt drogs in i offentlighetens ljus på ett annat sätt än tidigare. En sådan tolkning skulle stödja författarens tes att målsägartortyr tidigare hade stor betydelse. Men man kan också tolka det så att det faktiskt *har* skett en förändring i juridisk praxis, och att tortyr nu har blivit viktigare än tidigare. För detta talar den ökade betydelse som, enligt flera forskare, den legala bevisteorin fick. Det blev helt enkelt viktigare än tidigare att utröna om någon var skyldig eller inte, och inte att bara bedöma dennes trovärdighet.

På samma sätt bör man ställa frågan varför det inte går att belägga något tortyrfall efter 1603, fastän författaren har gått igenom källmaterialet fram till 1614. Är detta bara en slumpmässig variation, eller uttrycker det något annat? Här menar jag att det finns anledning att tro att lagstiftningen faktiskt har spelat in. Karl IX:s lagförslags stadgande om tortyr väckte ju, som författaren visar (s 62

7. Se t ex Elizabeth Hanson, *Discovering the Subject in Renaissance England*, Cambridge 1998, s 28. Se också James Heath, *Torture and English Law: An Administrative and Legal History from the Plantagenets to the Stuarts*, Westport 1982, t ex s 9.

8. Se t ex Hanson 1998, s 19.

9. Rosén 1955, s 48.

resp 125), starkt motstånd inom adeln. Det faktum att det inte har gått att finna några tortyrfall efter denna tid kan tyda på att motståndet faktiskt fick effekt. Jag hade gärna sett en mer ingående diskussion även kring dessa problem.

För att bedöma tortyren vid denna tid bör man också ta hänsyn till tidens religiösa föreställningar. På flera ställen i avhandlingen hade tolkningarna då kunnat fördjupas. Åstrand säger t ex (s 57f), i samband med diskussionen av Olaus Petris utsaga att det "är bättre att en oskyldig varder pinad än att en skulle svärja en falsk ed", att Olaus Petri tydligen tyckte det var ett allvarligare brott att svärja en falsk ed, än att plåga en oskyldig. Här spelar självfallet de religiösa tankarna en stor roll. Olaus Petri gjorde detta val eftersom tortyren handlade om den timliga välfärd, medan eden berörde det eviga. Den som svor en falsk ed riskerade evig fördömmelse, medan en som bekände under tortyr därmed hade sonat sitt brott inför Gud.

År 1600 dyker ett fall upp i tänkeböckerna, där det framkommer att Blasius Dundij anklagade sin hustru för att ha varit otrogen (författaren redogör för detta på s 99ff). Mannen och andra kvinnor hade under hustruns födelsesmärtor frågat kvinnan vem som var fadern till barnet. Hustrun hade också timmarna före nedkomsten druckit ett glas med vin, samtidigt som hon svor på att hennes make var far till barnet. Åstrand kallar detta för ett gränsfall till tortyr, och räknar det i fortsättningen som tortyr. Vid tolkningen av detta fall menar jag att författaren gör sig skyldig till en historisk feltolkning, och att han inte heller tar tillräcklig hänsyn till vad den historiska forskningen säger i detta avseende. Hustru Malins ed, "Gud give att jag må dricka min död uti detta glas icke allenast den timliga, utan och den eviga helvetesdöden, om någon annan hörer barnet till utan Blasius Dundij", kan inte tolkas utan att ta hänsyn till tidens religiösa föreställningar. När författaren förklarar (not 458) att han inte förstår hur detta vin kunde vara så farligt att det satte moderns eller fostrets liv i fara, skjuter han därför bredvid målet. Detta sätt att agera var, åtminstone något senare, vanligt i fall där faderns namn var okänt, och barnmorskan hade en nyckelroll i utforskandet av sanningen. Detta visar bl a Marie Lindstedt Cronberg i sin avhandling. Det verkar som om barnaföderskorna svarade sanningsenligt på dessa frågor, och det bedömdes också så av rätten. Det som utnyttjas i detta sammanhang är skräcken för Guds straff om barnaföderskan skulle dö under förlossningen, vilket inte heller var ovanligt vid denna tid.¹⁰ Det fall som relateras i Stockholm år 1600 är så likt de exempel som Lindstedt Cronberg ger, att jag anser att de måste tolkas på liknande sätt.

Om man för tanken vidare skulle kanske ett religiöst perspektiv gjort att vi bättre hade förstått många av de tortyrfall vi känner från denna tid. Det är ofta uppseendeväckande att man godtog bekännelser avgivna under tortyr, men kanske är det inte plågan i sig som var det avgörande i tortyren, utan den ångest som

10. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, särsk s 92ff.

gjorde att många säkert kände att de upplevde sina sista stunder i livet. För dåtidens människor var det vid sådana stunder, för själens salighets skull, extra viktigt att tala sanning.

Begreppet "målsägartortyr" och hur vanlig var den?

Åstrand visar, enligt min mening övertygande, att målsägaren hade en stor betydelse i det medeltida rättsväsendet. Det var målsägaren som förde mål till tings, men han tog också ofta dit brottslingen. I avsnittet om lagarna kan vi se att den rätt som målsägaren gavs var stor, och att den också kunde inbegripa ett visst tvång. Han fick inte tvinga någon "oförvunnen", men underförstått kunde han göra det med en som var starkt misstänkt för stöld. Här fanns ett lagrum som öppnar för möjligheten att tortyr förekom utan rättens beslut, säger författaren, och jag tror han har rätt i detta avseende. Man kan däremot ställa frågan hur vanligt det var. En sak som talar mot att målsägartortyr var vanlig var de kraftiga böter som målsägaren riskerade att betala om han inte kunde få den torterade personen att bekänna. Tortyren skulle ha skett på goda grunder. Om författaren har rätt i sina egna klassificeringar av "målsägartortyr" visar de också att målsägaren kunde misslyckas.

Det gemensamma för många tortyrfall var att det fanns en klart grundad misstanke, en återtagen bekännelse eller ett tidigare brott som bakgrund. Skulle inte detta kunna kopplas till ärebegreppet? En tidigare tjuv hade ju förlorat sin ära. Författaren menar att tidigareandel kunde ligga till grund för beslut om tortyr, men han hittar inte några exempel på att någon tidigare oförvitlig person skall ha torterats enbart på grund av ett rykte. Talar inte detta för att tortyr var ovanligt?

Formalia

När det gäller de mera grundläggande formalia är jag relativt nöjd. Språket flyter bra och det finns inte alltför många korrekturfel. Här och där förekommer upprepningar som kan verka litet störande, men de är inte direkt vanliga. Noter och litteraturförteckningen är i huvudsak också korrekta, även om några verk har kommit i fel bokstavsordning och andra saknas i litteraturförteckningen. I andra fall är det litet otillfredsställande.¹¹ Jag är inte heller helt nöjd med vissa mycket grova referenser, som t ex "Konung Gustaf den förstes registratur", "Svensk uppslagsbok", "Svensk Diplomatarium", "Historiska handlingar" eller "Handlingar rörande Skandinavien historia". Vilken volym har författaren använt sig av?

Till formalian vill jag också hänföra redovisningen av andras forskningsresultat. Det finns ibland en glidning i Åstrands sätt att läsa tidigare litteratur som

11. Se t ex not 775, där Hans Anderssons artikel, Rättssäkerheten i stormaktstidens Stockholm", hänvisas till boken *Människovärdet och makten* som i litteraturlistan står under Jarrick. *Vår tids filosofi* (se not 412) står i litteraturlistan på redaktören Lübcke. Klas Svenæus, *Att våga bryta tystnaden* (se not 73) står under redaktören Malmström.

kan vara problematisk. Skall man profilera sig mot ett tidigare forskningsläge är det viktigt att detta presenteras på ett rättvist sätt. En sådan glidning tycker jag mig t ex se i återgivningen av Munktell, där jag ändå i stort sett håller med i redovisningen av dennes standpunkt. När det t ex i texten (före not 33, s 11) sägs att Munktell inte klargör om han med "pinligt förhör och "pinlig bekännelse" menar tortyr kan jag däremot inte hålla med.¹² Författaren säger också (s 10, före not 26) att Munktell menar att sträckbänken var så gott som okänd i det egentliga Sverige. Det är värt att notera att Munktell talar om handklovars användning i Finland under 1600-talet¹³, alltså en helt annan tid, och i ett helt annat sammanhang än denna avhandling berör.

Slutord

Sammanfattningsvis har jag i denna recension visat att jag inte alltid är överens med de tolkningar som Björn Åstrand gör. Avhandlingen har enligt min mening vissa brister. Dit hör bland annat att resultaten inte i tillräcklig utsträckning placeras i ett större sammanhang, vare sig i en historisk kontext eller i förhållande till annan forskning. Jag tycker ibland också att tolkningarna är litet väl hård-dragna, vilket jag har kopplat till en bristande kritik av de egna tolkningarna. Jag är något tveksam till författarens mer empiriska slutsatser om hur vanlig målsägartortyr var. Personligen tror jag att tortyren trots allt har haft en relativt undanskymd plats i rättsväsendet, men att den kring mitten av 1500-talet fick ökad betydelse. Samtidigt måste framhåvas att detta, som på ett plan kan upplevas som en svaghet, nog också är avhandlingen största styrka. Författaren har frejdigt gripit sig an ett motspänstigt källmaterial och ur detta försökt utvinna ny kunskap. Vidgandet av definitionen av "tortyr" för också det positiva med sig att vi blir varse att tortyr kan ske även av målsägaren, och här tycker jag författaren har fört in ett spännande nytt perspektiv.

Avslutningsvis skulle jag också vilja lyfta fram författarens etiska drivkraft. Här skriver inte bara en distanserad historiker, utan en som är mån om att undersöka det evigt mänskliga och djupt funderar över hur vi skall få slut på sådana grymheter som tortyr.

Jan Samuelson*

12. På de sidor av Munktell som författaren hänvisar till sägs: "Tortyren [har] varit känd här i Sverige redan under 1500-talet. Sälunda finnes bevarad en skrift 'Om pinlige frager', sannolikt från omkring 1570"; Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 113f. "Men på pinlig bekännelse bör man ej få döma 'utan effter Suerigis lag, witne och fulkommelig skiell' [nytt stycke] Trots det starka motstånd som således restes mot hertigens förslag, återfinnes man tortyren även (sic!) i det reviderade förslaget till hovrättsordning"; Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 117. I den tredje hänvisningen säger Munktell på s 122: "[...] bekände han icke men dock bleve fälld till gärningen skulle han havas till pinligt förhör. I några fall har tortyr även [min kursivering] tillgripits mot förmenta barnamörderskor".

13. Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 114f.

* Fakultetsopponent